

Шипунов Г.В.

Ідеологія політичних партій: методологічні засади дослідження

У статті встановлено, що на тлі великої кількості визначень поняття «ідеологія» доцільним для здійснення ефективних емпіричних досліджень, зокрема ідеологій політичних партій, є вироблення та застосування мінімальної дефініції. Виокремлено дві категорії аналізу партійних ідеологій: ідеологічна ідентичність партії й ідеологічна послідовність партії. Обґрунтовано ефективність використання контент-аналізу, дискурс-аналізу й апіорних суджень для визначення ідеологічної ідентичності партії.

Ключові слова: ідеологія, політична партія, ідеологічна ідентичність партії, ідеологічна послідовність партії, контент-аналіз, дискурс-аналіз, апіорні судження.

В статье установлено, что на фоне большого количества определений понятия «идеология» целесообразным для проведения эффективных эмпирических исследований, в частности, идеологий политических партий, является выработка и применение минимальной дефиниции. Выделены две категории анализа партийных идеологий: идеологическая идентичность партии и идеологическая последовательность партии.

ность партии. Обоснована эффективность использования контент-анализа, дискурс-анализа и априорных суждений для определения идеологической идентичности партии.

Ключевые слова: идеология, политическая партия, идеологическая идентичность партии, идеологическая последовательность партии, контент-анализ, дискурс-анализ, априорные суждения.

The paper established that against the backdrop of a large number of definitions of “ideology” appropriate for effective empirical studies, including the ideologies of political parties are the development and application of its minimal definition. Two categories of analysis of party ideologies are singled out: ideological identity of the party and ideological consistency of the party. The effectiveness of using content analysis, discourse analysis and a priori judgments to determine the ideological identity of the party is substantiated.

Key words: ideology, political party, ideological identity of the party, ideological consistency of the party, content analysis, discourse analysis, a priori judgments.

УДК 329.1/6:001.8

Шипунов Г.В.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Концепт ідеології, попри те, що він уже протягом багатьох десятиліть перебуває в центрі активних теоретико-методологічних дискусій, надалі залишається одним із найбільш невизначених і контроверсійних понять політичної науки [7, с. 130]. Це створює серйозні проблеми з його застосуванням під час емпіричних досліджень, зокрема в контексті аналізу ідеологій політичних партій. Як слушно зауважує американський науковець Дж. Геррінг, ідеологія стала жертвою своєї популярності: сьогодні вона має надто багато значень [11, с. 979]. Іншими словами, проблема визначення ідеології є дуже складною, оскільки цей термін надзвичайно перевантажений смислами, що робить його недостатньо стабільним для ефективного використання в емпіричних дослідженнях. Отже, ця ситуація вимагає належного наукового осмислення та зумовлює необхідність побудови теоретично послідовної й емпірично адекватної методологічної стратегії дослідження ідеологій політичних партій.

Тут треба зауважити, що західна політична наука представлена цілим комплексом ґрунтовних досліджень, пов'язаних із визначенням методологічних засад аналізу партійних ідеологій. Про це свідчать праці Ш. Берман, Дж. Геррінга, Х. Кіма, Р. Фордінга, Е. Дінаса, К. Геменіса, П. Мейра, К. Мюдде, Я. Баджа, Д. Робертсона. Але попри достатньо велику увагу вітчизняних науковців до феномена ідеології загалом і партійної ідеології зокрема окреслена нами проблема перебуває на периферії їхніх наукових інтересів. Окремі

її аспекти аналізують у своїх працях Ю. Шведа, А. Романюк, Л. Четверікова, М. Морарь, С. Конончук, О. Ярош.

Актуальність цієї проблеми та її недостатня розробленість у рамках вітчизняної політичної науки зумовлює мету нашого дослідження – визначити методологічні принципи аналізу ідеологій політичних партій. Для цього, на нашу думку, необхідно вдатися, насамперед, до таких кроків: по-перше, здійснити операціоналізацію поняття «ідеологія», тобто привести його до такого вигляду, який би дав нам змогу працювати з ним на емпіричному рівні; по-друге, з'ясувати особливості співвідношення між ідеями й ідеологіями в розрізі формування ідеологій політичних партій.

Найкращим методологічним способом подолати неоднозначність визначення поняття «ідеологія», на нашу думку, є застосування підходу італійського науковця Дж. Сарторі. Згідно з ним, найефективніший засіб розв'язати проблему семантичної перенасиченості поняття – це сформулювати його мінімальну дефініцію. Вона долає невизначеність, указуючи на те, що має бути включено або виключено із цього класу. Тобто необхідно визначити ядро поняття, його єдиний невід'ємний, ідіосинкратичний атрибут або невеликий набір таких атрибутів, які універсально узгоджені між собою [16, с. 58–64].

Виходячи із цієї стратегії, найоптимальнішою мінімальною дефініцією ідеології вважаємо її визначення як системи або сукупності ідей,

пов'язаних між собою не випадковим чином [11, с. 980; 4, с. 27]. Тобто центральним елементом (ядром) поняття «ідеологія» є ідея. На цьому тлі постає запитання: якого ж значення набуває ідея в якості конституюючого елемента ідеології? Як слушно зауважують російські дослідниці Р. Гальцева й І. Роднянська, критика ідеологічної (фальсифікованої) свідомості займалася викриттям класової або групової природи ідей, які вона (свідомість) використовувала; але також не був заперечений окреслений А. Дестютом де Трасі внутрішній принцип ідеології як послідовної організації ідейного матеріалу навколо певної цілі (що постулює й особливу методику передачі цих ідей – науку про їхнє вираження). Отже, якщо ідеологія не тільки етимологічно, а й змістовно базується на ідеї, то необхідно з'ясувати той новий сенс, якого набуває цей класичний загальнофілософський термін [2, с. 19]. Розв'язуючи вказану проблему, ми погоджуємось із твердженням К. Мангейма, що в цьому контексті йдеться не про грецьку платонічну ідею в її статичній пластичній повноті, не про прообраз речей, а про певну мету, яка спроектована в нескінченну даль і впливає на нас звідти [5, с. 186].

Зі схожих позицій щодо розуміння ідеї як складової частини ідеології виходить і Х. Арендт. Так, за її словами, ідеологія є буквально тим, що означає назва: це логіка ідеї. Її предмет складає історія, до якої застосовано ідею. Причому ідея в ідеології – це не осягнена розумом вічна сутність Платона і не регулятивний принцип розуму Канта, а всепояснюючий інструмент історичного буття. Рух історії й ідейно-логічний процес мисляться такими, що відповідають одне одному. Тож усе, що відбувається, трапляється відповідно до логіки однієї ідеї. «Слово «раса» в расизмі зовсім не свідчить про справжній інтерес до людських рас як царини наукового дослідження, а позначає «ідею», за допомогою якої рух історії пояснюється як один послідовний процес <...>. Расизм – це гадка, начебто існує рух, притаманний самій ідеї раси», – наголошує Х. Арендт. За її твердженням, ідеології претендують на пізнання та пояснення таїнств усього історичного процесу (таємниць минулого, плутанини сьогодення та непевностей майбутнього), через те що їхні відповідні ідеї мають внутрішню логіку [1, с. 522–523].

Таким чином, ідеї як ядро ідеології прагнуть визначати та визначають логіку розгортання історико-політичного процесу, задаючи основні культурно-духовні та соціально-економічні параметри його перебігу. І саме в такому розумінні ідеї, на нашу думку, перетворюються на дієвий, детермінуючий фактор політики, набуваючи статусу незалежної змінної, що дає змогу пояснити комплексні соціально-економічні та політичні трансформації. Тобто в цьому ракурсі ідеї мають значення, адже створюючи ідеалізований образ політичної реальності,

вони стають історично значущими [8, с. 32–33]. Розкриваючи свою суть і самореферентуючи себе саме в такому контексті, ідеї, за висловом Д. Белла, «перетворюються на соціальний важіль» і стають ідеологією [2, с. 21]. У цьому розумінні ідеї слугують фундаментом для формулювання цілей, які, будучи результатом інтерпретації ідей, створюють ідеологічне ядро програм політичних партій. Тут, на наш погляд, цікавим, хоча в деяких аспектах і дискусійним, є підхід російського філософа А. Кара-Мурзи, згідно з яким ідеологія – це продукт масовізації та партійного спрощення ідей. За його твердженням, процес перетворення ідей на ідеологію складається з таких субпроцесів: примітивізації, політизації, масовізації, нормативізації та монологізації [4, с. 40].

Розгляд ідей як конституюючого елемента ідеології ставить перед нами ще одне важливе методологічне завдання, що пов'язане з пошуком такого дослідницького інструментарію, який би дав можливість ефективно ідентифікувати ідеологічну приналежність політичних партій, фіксуючи наявність відповідних ідей у програмах і визначаючи в такий спосіб їхню позицію в межах «ліво-правого» партійно-ідеологічного спектру. Однак тут постає значима дослідницька проблема, суть якої полягає в невідповідності між ідеологічними принципами політичних партій, відображених у програмах, та їхнім дотриманням і реалізацією, що може виникати в контексті здійснення ними своєї повсякденної політичної діяльності. Таку невідповідність зумовлює низка факторів (окремо чи в сукупності), зокрема: специфіка політичного режиму (передусім його інституційних характеристик), у межах якого функціонують партії; особливості коаліційної політики, до якої вдаються політичні сили; логіка ведення виборчих кампаній, основні параметри якої визначає поточна політична кон'юнктура. Іншими словами, загальнополітична та вузько виборча доцільність може тією чи іншою мірою впливати на дотримання/недотримання політичними партіями своїх ідеологічних принципів у реальній політиці, що й призводить до виникнення труднощів із точним визначенням їхньої ідеологічної приналежності.

На нашу думку, для розв'язання цієї проблеми необхідно звернутися до таких двох категорій аналізу, як ідеологічна ідентичність та ідеологічна послідовність, які дають змогу зафіксувати й осмислити два основні аспекти політичного життя партій. У цьому контексті ми виходимо із твердження ірландського та голландського дослідників П. Мейра й К. Мюдде, що ідеологія є характеристикою системи переконань, яка лежить в основі ідентичності партії, а отже, більшою мірою відображає те, чим партія є, ніж те, що вони роблять [12, с. 220]. Визначаючи ідеологічну приналежність політичної партії та її розташування на «ліво-правій» пар-

тійно-ідеологічній шкалі, ми оперуємо поняттям «ідеологічна ідентичність партії». Воно відображає сукупність ідей, відданість яким артикулює партія, що втілені та виявляють себе в її основних програмних документах і задекларованих цілях. Іншими словами, програма партії є декларацією про наміри, в якій вона відтворює свою ідеологічну ідентичність.

Для визначення рівня дотримання партією задекларованих нею ідеологічних цілей у поточному політичному процесі звертаємося до поняття «ідеологічна послідовність партії». Ідеологічна послідовність партії – це ступінь, у якому партія демонструє впізнавані та несуперечливі вподобання щодо політичного курсу, що з очевидністю належать до тієї чи іншої частини ідеологічного спектру. За твердженням американського дослідника Дж. Ішиями, використання цієї категорії дає змогу здійснити оцінку послідовності партійної програми, визначити ступінь гомогенності вподобань виборців, активістів і виборчих посадових осіб партії відносно політичного курсу, а також з'ясувати рівень партійної дисципліни функціонерів. Тобто партія буде сприйматись як ідеологічно послідовна в тому разі, якщо партійна програма є несуперечливою, усередині партії відсутні серйозні ідеологічні конфлікти та підтримується певний рівень партійної дисципліни [3, с. 153–154].

Отже, розглядаючи питання способів установаження ідеологічної ідентичності політичних партій, виокремимо найбільш поширені й апробовані методи визначення їхніх позицій у межах «ліво-правої» шкали, кожен з яких має як свої переваги, так і недоліки [13, с. 12–18; 10, с. 427–428; 9, с. 73–75; 14]:

1) апріорні судження (один із найстарших і найпоширеніших підходів, суть якого полягає в розташуванні партій на «ліво-правій» шкалі відповідно до апріорних уявлень про їхню ідентичність та/або генетичне походження: комуністи, соціал-демократи, ліберали, християнські демократи, консерватори тощо);

2) вторинний аналіз текстів. На ранніх стадіях порівняльних досліджень цей підхід був основною альтернативою апріорним судженням: науковці вдаються до вивчення якомога більшої кількості документів, пов'язаних із різноманітними аспектами функціонування досліджуваної партійної системи. У цьому контексті вони аналізують ставлення партій до різного роду проблем і саме в такий спосіб визначають їхню позицію в партійно-ідеологічному спектрі;

3) використання масових соціологічних опитувань. У рамках цього підходу дослідники використовують дві основні стратегії. Суть першої полягає в тому, що респондентам пропонують розташувати партії на «ліво-правій» шкалі, і саме їхні судження розглядаються як такі, що відтворюють точну кар-

тину уявлення виборцями того, на якій саме позиції перебувають партії. Згідно з другою стратегією, респондентів просять визначити своє власне місце на «ліво-правій» шкалі відповідно до тих позицій, які вони мають щодо тих чи інших проблем. Після цього узагальнені результати співвідносять із позиціями окремих партій щодо тих самих проблем. Найоптимальнішим варіантом є об'єднання цих стратегій;

4) дослідження партійних еліт. У рамках цього підходу виокремлюють три основні способи визначення ідеологічної позиції партії. Перший – це аналіз голосування представників партії в парламенті з тих чи інших актуальних для суспільства питань. Другий – інтерв'ювання представників партії в парламенті, особливо тих, хто обіймає там керівні посади. Третій – визначення й аналіз цінностей і поглядів партійних активістів;

5) аналіз партійних програм і маніфестів. Суть цього підходу полягає у створенні ідеологічного профілю партії на підставі здійснення контент-аналізу широкого спектру документів, так чи інакше пов'язаних із діяльністю партії, – від партійних і виборчих програм до заяв партійних лідерів і передвиборчих виступів кандидатів від партії. Його використання надає можливість для формування комплексної, постійно оновлюваної та придатної для здійснення крос-національних порівняльних досліджень бази даних відносно політико-ідеологічних позицій політичних партій. Така найпопулярніша в науковому співтоваристві база даних була розроблена в рамках започаткованого Я. Баджом, Д. Робертсоном і Д. Херлом найбільш амбіційного проекту з дослідження партійних ідеологій – «Manifesto Research Group» (MRG, 1979–1989 pp.), «Comparative Manifestos Project» (CMP, 1989–2009 pp.), «Manifesto Research on Political Representation» (MARPOR, із 2009 p.). Нині (на травень 2017 p.) ця база даних охоплює 60 країн, 713 виборчих кампаній, 1085 партій, 4174 виборчі програми [15];

6) опитування експертів (розташування політичних партій на «ліво-правій» шкалі здійснюється на підставі узагальнення суджень експертів щодо відповідних позицій партій);

7) залучення представників політичних партій до визначення власних позицій (розроблений у рамках проекту «EU Profiler» відносно новий підхід, що базується на широкому використанні Інтернет-технологій, який уперше надав політичним партіям можливість брати участь у процесі визначення їхніх власних позицій у партійно-ідеологічному просторі).

Серед згаданих підходів найбільшою популярністю в дослідників сьогодні користується аналіз партійних програм і маніфестів, в основі якого, як уже було згадано, лежить метод контент-аналізу. Його застосування дає змогу зафіксувати

наявність відповідних ідей – елементів ідеологій (у формі слів, словосполучень, речень, фраз) у партійних і виборчих програмах, виступах партійних лідерів, кандидатів від партій на різного рівня виборах, а також в інших джерелах інформації, що так чи інакше відображають різноманітні аспекти діяльності партій. Водночас треба вказати й на обмеження, пов'язані з використанням цього методу.

На нашу думку, проста фіксація слів і речень без належного врахування контексту, в якому вони застосовуються, може значною мірою спотворити результати аналізу. Особливо це стосується такого специфічного предмета дослідження, як ідеологія. Адже треба чітко усвідомлювати, що одні й ті ж ідеї та політичні символи можуть інтерпретуватись і набувати абсолютно різного значення в різних контекстах і в рамках різних ідеологій (наприклад, ідея рівності в комунізмі та соціал-демократії, або ідея нерівності в межах лібералізму та консерватизму), які ведуть між собою боротьбу за перемогу саме їхніх власних інтерпретацій і значень. Іншими словами, контент-аналіз сам по собі не володіє достатніми пізнавальними можливостями для того, щоби повною мірою досягнути суті ідеологічних явищ, які мають справу зі смислами й часто виявляють себе не в окремих словах і реченнях, а виключно контекстуально [7, с. 135–136]. І хоча науковці пропонують різні варіанти розв'язання цієї проблеми в межах самого методу контент-аналізу, вони (запропоновані варіанти) у кінцевому підсумку не дають очікуваного результату у вигляді підвищення ступеня ефективності досліджень [5, с. 273–275]. Це зумовлює необхідність доповнення контент-аналізу якісними методами дослідження.

На наш погляд, на цьому тлі найоптимальнішою дослідницькою стратегією є доповнення контент-аналізу дискурс-аналізом ідеологій (його контекстуальним варіантом). Однією з вихідних теоретичних установок такого підходу є твердження, що оскільки ідеології поляризуються протистоянням «свої – чужі», то ця поляризація може бути «закодована» в розмовах і текстах. Тому ідеологічний дискурс розглядається як такий, що формується на основі стратегії позитивної самопрезентації та негативної презентації «чужих». Саме їй підпорядковані різноманітні мовні та смислові прийоми: інтонація, займенники, тематизація, посилення контекстуалізації чи навпаки – точність опису, риторичні фрази, багатозначні та невизначені натяки тощо. Усе це, за твердженням російського дослідника Г. Мусіхіна, створює «зміст» ідеології, яка підкреслює «наші» позитивні та «їхні» негативні якості, і навпаки, пом'якшує «наші» недоліки та затушовує «їхні» переваги [7, с. 135, 137]. Тож, на нашу думку, доповнення контент-аналізу контекстуальним «розкодуванням» і зчитуванням

ідеологічної поляризації, що може бути імпліцитно присутня в текстах і виступах, створює необхідні пізнавальні можливості для всебічного й ефективного дослідження партійних ідеологій.

Водночас особливу увагу тут треба звернути на те, що однією з основних вимог до здійснення коректного дискурс-аналізу є встановлення ідеологічної упередженості тексту чи виступу. Ідеться про те, що в процесі здійснення такого аналізу складно зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, що використання тих або інших мовних конструкцій мало характер ідеологічної ангажованості, а не було властивістю літературного стилю, а значить, не перебувало під свідомим політичним контролем. Отже, перед тим, як почати аналіз мовних ситуацій і конструкцій, необхідно визначити ступінь їхньої можливої ідеологічної упередженості [7, с. 139]. І саме в цьому контексті, на нашу думку, необхідно звертатися до апріорних суджень. Тобто, беручи, наприклад, у якості предмета аналізу партійну чи передвиборчу програму комуністичної партії, виступи її лідерів чи кандидатів на виборах, ми можемо з великим ступенем імовірності говорити про їхню ідеологічну упередженість, а також мати апріорні уявлення про їхній характер. Тож використання дискурс-аналізу тут буде цілком доречним.

Таким чином, можемо стверджувати, що теоретично послідовна й емпірично адекватна методологічна стратегія дослідження ідеологій політичних партій має базуватися на таких засадах: по-перше, на тлі великої кількості визначень поняття «ідеологія», що робить його перевантаженим смислами, а отже, створює проблеми ефективного використання в емпіричних дослідженнях, доцільним є вироблення та застосування мінімальної дефініції ідеології. Отже, на нашу думку, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних між собою ідей, націлених на найоптимальніше з позицій їхньої внутрішньої логіки впорядкування системи суспільно-політичних і соціально-економічних відносин. Тож основним складовим елементом ідеології є ідеї, які, будучи знанням про минуле й теперішнє, а також на цій основі проектуючи майбутнє як наслідок перетворення дійсності, у результаті їхньої інтерпретації й адаптації лягають в основу ідеологій політичних партій і конструюють їхні цілі.

По-друге, констатація можливості існування невідповідностей між відтвореними в партійних програмах ідеологічними принципами та їхнім дотриманням на практиці зумовлює необхідність розрізнення й використання двох категорій аналізу: ідеологічна ідентичність політичної партії (відображає сукупність ідей, відданість яким артикулює партія, що втілені та виявляють себе в її основних програмних документах і задекларованих цілях) та ідеологічна послідовність політичної партії (відображає ступінь, у якому партія в процесі

своєї практичної політичної діяльності демонструє впізнавані та несуперечливі вподобання щодо політичного курсу, що з очевидністю належать до тієї чи іншої частини ідеологічного спектру).

По-третє, визначення ідеологічної ідентичності політичної партії засобом фіксації відповідних ідей у партійних і виборчих програмах, виступах партійних лідерів, кандидатів від партій на різного рівня виборах, а також в інших джерелах інформації, що так чи інакше відображають різноманітні аспекти діяльності партій, передбачає використання сукупності методів такої фіксації. На нашу думку, найефективнішими дослідницькими інструментами в цьому контексті є такі: контент-аналіз (дає змогу зафіксувати наявність відповідних ідей – елементів ідеологій у формі слів, словосполучень, речень, фраз); дискурс-аналіз (дає можливість для контекстуального «розкодування» та зчитування ідеологічної поляризації, що може бути імпліцитно присутня в текстах і виступах); апріорні судження (дають змогу встановити ідеологічну упередженість тексту чи виступу). Саме такий варіант поєднання контент-аналізу, дискурс-аналізу й апріорних суджень, на наш погляд, створює широкі пізнавальні можливості для ефективного дослідження партійних ідеологій, зокрема в розрізі їхньої еволюції.

Сформульована методологічна стратегія може бути застосована в подальших дослідженнях для вивчення особливостей ідеологічної еволюції політичних партій на пострадянському просторі, зокрема й в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт // Пер. з англ. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
2. Гальцева Р. Summa ideologiae: Торжество «ложного сознания» в новейшие времена. Критико-аналитическое обозрение западной мысли в свете мировых событий / Р. Гальцева, И. Роднянская. – М. : Посев, 2012. – 128 с.
3. Ишияма Дж. Партии-преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Ишияма // Полис. – 1999. – № 4. – С. 148–167.
4. Кара-Мурза А. Как идеи превращаются в идеологии: российский контекст / А. Кара-Мурза // Философский журнал. – 2012. – № 2 (9). – С. 27–44.
5. Мангейм Дж. Политология: Методы исследования : пер. с англ. / Дж. Мангейм, Р. Рич. – М. : Весь Мир, 1997. – 544 с.
6. Манхейм К. Идеология и утопия / К. Манхейм // Диагноз нашего времени ; пер. с нем. и англ. М. Левиной и др. – М. : Юристъ, 1994. – С. 7–276.
7. Мусихин Г. Дискурсивный анализ идеологий: возможности и ограничения / Г. Мусихин // Полис. – 2011. – № 5. – С. 128–144.
8. Фёдорова М. Критика или герменевтика – два подхода к изучению идеологий / М. Фёдорова // Политическая наука. – 2013. – № 4. – С. 31–44.
9. Castles F. Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgments / F. Castles, P. Mair // European Journal of Political Research. – 1984. – Vol. 12. – № 1. – P. 73–88.
10. Dinas E. Measuring Parties' Ideological Positions with Manifesto Data: A Critical Evaluation of the Competing Methods / E. Dinas, K. Gemenis // Party Politics. – 2009. – Vol. 16, № 4. – P. 427–450.
11. Gerring J. Ideology: A Definitional Analysis / J. Gerring // Political Research Quarterly. – 1997. – Vol. 50, № 4. – P. 957–994.
12. Mair P. The Party Family and Its Study / P. Mair, C. Mudde // Annual Reviews of Political Science. – 1998. – Vol. 1. – P. 211–229.
13. Mair P. Searching for the Positions of Political Actors: A Review of Approaches and a Critical Evaluation of Expert Surveys / P. Mair // Estimating the Policy Positions of Political Actors // Edited by M. Laver. – New York : Routledge, 2001. – P. 10–30.
14. Mair P. When Parties (Also) Position Themselves: An Introduction to the EU Profiler / A.H. Trechsel, P. Mair // Journal of Information Technology and Politics. – 2011. – Vol. 8, Is. 1. – P. 1–20.
15. Manifesto Project Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://manifestoproject.wzb.eu>.
16. Sartori G. Parties and Party Systems: Volume 1: A Framework for Analysis / G. Sartori. – New York : Cambridge University Press, 1976. – 383 p.